

Zbigniew Zyglewski

## KOŚCIOŁY I DUCHOWIEŃSTWO ŚREDNIOWIECZNEGO RADZIEJOWA

O Radziejowie zachowało się stosunkowo dużo wczesnych wzmianek źródłowych. Pierwsza z nich pochodzi z 1142 r., następne z 1230, 1232 i 1252 lokacji miasta. Również w tym roku wzmiankuje się o komorze celnej, w 1271 r. o kasztelanie radziejowskim, a w 1298 r. o lokacji miasta przez Władysława Łokietka i założeniu przez niego klasztoru franciszkańskiego. Jednak wzmianka związana z parafią radziejowską jest znacznie późniejsza<sup>1</sup>.

W literaturze przedmiotu przytacza się pierwsze bezpośrednie wzmianki o plebanie radziejowskim w 1249 i 1325 r.<sup>2</sup> Pierwsza z nich odnosi się do dokumentu Ziemowita, księcia mazowieckiego. W gronie świadków występuje *Wrotzlaus plebanus de Radicov*<sup>3</sup>. W brzmieniu nazwa owej miejscowości może wydać się podobna do Radziejowa i przez to łatwo ją utożsamiać z kujawską miejscowością. Taka możliwość interpretacyjna pojawiła się już w końcu XIX w.<sup>4</sup> i została

---

<sup>1</sup> Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII–XIV wieku*, Warszawa–Poznań 1974, s. 97–99; J. Danielewicz, K. Rolirad, *Zarys dziejów Radziejowa do końca XVIII wieku*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, pod red. J. Danielewicza, Bydgoszcz 1982, s. 32–33.

<sup>2</sup> *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. 11, województwo bydgoskie, z. 11, powiat radziejowski, opr. J. Frycz, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1968, s. 15, podają, iż kościół wzmiankowany w 1325 r.; B. Rogalski, *Rozwój przestrzenny i architektura miasta Radziejowa*, [w:] *Dzieje Radziejowa...*, s. 149.

<sup>3</sup> *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. J. T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 17; *Nowy kodeks dyplomatyczny Mazowsza* (dalej: *NKDM*), cz. 2, *Dokumenty z lat 1248–1355*, wyd. J. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuras, Wrocław 1989, nr 4. W nowym wydaniu podano odmianę *de Radieov*. Różnica polega na lekcji w starym wydaniu litery „c”, a w nowym litery „e”. Wydawcy w przypisach nie odnotowali tej różnicy. Porównanie tego zapisu z rękopisem wykazuje poprawność źródła wydanego w XIX wieku. Zob. E. Suchodolska, *Kancelarie na Mazowszu w latach 1248–1345. Ośrodki zarządzania i kultury*, Warszawa 1977, il. nr 1, reprodukcja końcowego fragmentu rękopisu.

<sup>4</sup> *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, pod red. B. Chlebowskiego, W. Walewskiego, F. Sulimierskiego, t. 9, Warszawa 1888, s. 465, uznano za prawdopodobną identyfikację *Radicov* z Radziejowem, jednocześnie emandując

zaakceptowana sto lat później<sup>5</sup>. Jednak ów Wrocław był plebanem nie w Radziejowie lecz w Radzikowie, miejscowości koło mazowieckiego Zakroczyimia. Pełnił też w latach 1244–1249 funkcję kapelana księcia mazowieckiego<sup>6</sup>.

Wzmianka z 1325 r. przywołuje plebana radziejowskiego i dekanat radziejowski<sup>7</sup>. Źródło, a jest nim wykaz dziesięciny papieskiej<sup>8</sup>, dobrze znane badaczom, rejestruje Jana, plebana w Radziejowie. Kościół był uposażony w dziesięciny, co odnotowano w źródle. Oprócz tego wzmiankowano o dekanacie radziejowskim, jednym z niewielu dekanatów funkcjonujących w początkach XIV stulecia na obszarze diecezji wrocławskiej<sup>9</sup>.

Kolejna znana w literaturze wzmianka dotycząca radziejowskiego kościoła odnosi się do roku 1331. Wtedy to murowany kościół, na miejscu obecnego, miał wznieść Jan Grot, biskup krakowski (1326–1347)<sup>10</sup>. Fakt ten opiera się jednak na bardzo wątpliwym podstawie, a mianowicie miejscowej późnej tradycji<sup>11</sup>. Zastanawiać może dłaczego w diecezji kujawskiej kościół ma fundować biskup krakowski? Jan Grot przecież nie wywodził się z tych terenów, nie miał tu dóbr. W tym czasie miejscowym biskupem był rzutki i wielce zasłużony dobrodziej diecezji Maciej z Gołańczy (1323–1364). Również rok 1331, kojarzący się z wojną polsko-krzyżacką i bitwą pod Płowcami, chyba nie sprzyjał podejmowaniu inicjatywy budowlanej, a rok później Kujawy znalazły się już pod panowaniem krzyżackim.

---

ten zapis na *Radieov*. Jako dodatkowy argument posłużyła obecność na teźże liście świadków Vitalisa, scholastyka wrocławskiego. Jednak w gronie testatorów nie ma go, lecz figuruje *Vitalis scolasticus Sancti Michaelis*. Ten był scholastykiem kościoła płockiego, a nie wrocławskiego.

<sup>5</sup> B. R o g a l s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 149, przejął pogląd „Słownika”, przytaczając zapis źródłowy emandowany *Wroztlaus pleban de Radieov*, co jeszcze miało wzmocnić pogląd o identyczności miejscowości z Radziejowem. Zauważyć należy, że Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne...*, s. 30, 32–33, badając początki parafii kujawskich nie przywołali źródła z 1249 r.

<sup>6</sup> *NKDM*, przyp. 20; A. S u c h o d o l s k a, *Kancelarie...*, s. 36, tam też uwaga o błędnej identyfikacji z kujawskim Radziejowem.

<sup>7</sup> S. L i b r o w s k i, *Wizytacje diecezji wrocławskiej, cz. 1, Diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1, *opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: *ABMK*), t. 8, 1964, s. 34; B. R o g a l s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 149.

<sup>8</sup> *Acta camerae apostolicae*, vol. 1, 1207–1344, wyd. J. P t a ś n i k, [w:] *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 1, Kraków 1913, s. 259, 275. Wydawca w indeksie nie wymienia Radziejowa, s. 486, *ecclesia de Raczeow, de Raczow* identyfikuje z Raciążkiem, s. 486. Kościół w Raciążku należał do archidiakonatu wrocławskiego i jest wzmiankowany w wykazie dziesięciny, a plebanem był wtedy niejaki Abraham, s. 266, 278.

<sup>9</sup> S. L i b r o w s k i, *Wizytacje...*, s. 34.

<sup>10</sup> *Słownik geograficzny...*, s. 465; *Katalog zabytków...*, s. 15; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne...*, s. 32; B. R o g a l s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 158.

<sup>11</sup> *Catalogus Ecclesiarum et utriusque cleri tam saecularis quam regularis dioecesis Vladislaviensis seu Calissiensis pro anno Domini 1875*, Warszawa 1875, s. 36.

Już nie wzmianka, a cały dokument dotyczący kościoła radziejowskiego pochodzi z 8 IX 1337 r. W dniu tym król Kazimierz Wielki miał w Wschowie uposażyć kościół w Radziejowie. Niestety, pergamin ten jest praktycznie nieczytelny, a co za tym idzie nie można go należycie spożytkować w badaniach<sup>12</sup>. Należy też odnotować, iż dokument ten jest falsyfikatem powstałym znacznie później od podanej daty<sup>13</sup>. Być może okoliczności i datę powstania falsyfikatu należy łączyć ze sporami jakie toczyło miasto z mansjonarzami kapituły plockiej w trzeciej ćwierci XV stulecia. W sprawę był zaangażowany król i Stolica Apostolska<sup>14</sup>.

W literaturze przedmiotu parafia radziejowska uchodzi za starą, powstałą przed XIII stuleciem. Zaświadczać o tym ma fakt istnienia do końca XVI w. kościoła św. Jana Chrzyciela, położonego poza miastem, a w wizytacjach z tego czasu określonego jako niegdyś parafialny w stosunku do fary radziejowskiej. Wezwanie to było szczególnie rozpowszechnione w XI–XII w., stąd oczywisty wniosek o jego erekcji właśnie w tym czasie<sup>15</sup>. Dzieje osadnicze tego terenu też wzmacniają tezę o wczesnym wykreowaniu parafii. W końcu XIII w. Radziejów był już miastem i to znaczącym, mógł bowiem przyjąć i utrzymać klasztor franciszkański. Nie bez znaczenia może być fakt powołania kasztelani, czy też być może już w połowie XIII w. pierwszego miasta. Świadczy to o dużym skupisku ludności wymagającej opieki duszpasterskiej. Pojawienie się więc kościoła byłoby czymś oczywistym, tym bardziej, iż teren ten był we władaniu instytucji kościelnych: klasztoru mogileńskiego i kapituły plockiej. Fakt utworzenia dekanatu niewątpliwie zaświadcza o randze ośrodka.

Na uwagę zasługuje dokument z roku 1220, wystawiony w Radziejowie, dotyczący zamiany kilku wsi między klasztorem w Strzelnie a księciem Konradem Mazowieckim. W gronie świadków widnieje dwóch duchownych: ksiądz Gismar i kleryk Bogusław<sup>16</sup>. Zainteresować się wypada tym pierwszym, zwłaszcza że nie

<sup>12</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Perg. 6115; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne...*, s. 32, przypis 243.

<sup>13</sup> A. G a s i o r o w s k i, *Itinerarium króla Kazimierza Wielkiego. Materiały 1333–1370*, „Roczniki Historyczne”, t. 64, 1998, s. 181, przypis 28.

<sup>14</sup> AGAD, Perg. 6656 — wyrok komisarzy królewskich, 1452; 6672 — wyrok papieski, 1463; 6678 — orzeczenie audytora i egzekutora papieskiego, 1466; *Bullarium Poloniae*, t. 6, 1447–1464, wyd. I. S u ł k o w s k a - K u r a s i o w a, S. K u r a ś, Rzym–Lublin 1997, nr 1944 — rok 1464; AGAD, Perg. 6692 — instrument notarialny w sprawie sporu, 1473.

<sup>15</sup> Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne...*, s. 32, 98–99; B. R o g a l s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 149.

<sup>16</sup> *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII wieku* (dalej: DKM), wyd. B. U l a n o w s k i, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 4, 1888, s. 121, nr 7, *Zbiór ogólny przywilejów i spominek mazowieckich*, wyd. J.K. K o c h a n o w s k i, Warszawa 1919, nr 206, *Gismarus sacerdos, Boguzlaus clericus*.



został bliżej określony w dokumencie. Wystawcą dokumentu był Albert, prepozyt strzeleńskiego klasztoru, więc interesujący nas duchowny mógłby być zakonnikiem norbertańskim. W żeńskich kanoniach tej kongregacji była niewielka grupa męskich zakonników czyniących posługę duszpasterską zakonnikom<sup>17</sup>. Brać też należy pod uwagę, iż nasz duchowny był księdzem w Radziejowie. Skoro dokument został tutaj wystawiony pisarz mógł uznać, że nie trzeba było ponownie wspominać o tej miejscowości przy podawaniu imienia świadka. On był po prostu tutejszy, a jego przynależność określało miejsce wystawienia dokumentu. Gismar mógł być również kapłanem księżęcym, ale zazwyczaj tę funkcję odnotowywano przy imieniu, czego nie spotykamy w tymże dokumencie. Godność kapłana księżęcego zapisywano w innych dokumentach tego księcia. W tychże, w sposób nie budzący wątpliwości, odnotowano w dwóch kolejnych latach Gismara jako kapłana związanego z księciem mazowieckim. W dokumencie z roku 1222 podano nawet, iż pochodził z Gębic<sup>18</sup>. Tak więc i ten trop w poszukiwaniu najstarszych wzmianek o parafii radziejowskiej okazał się mylący.

Skonstatować należy, iż brak jest bezpośrednich wzmianek o plebanie czy kościele radziejowskim do lat dwudziestych i trzydziestych XIV stulecia.

Szczupłość przekazów źródłowych nie pozwala aż do lat trzydziestych XV stulecia śledzić dziejów parafii radziejowskiej i jej duszpasterzy. Jednym z ważniejszych źródeł jest dokument rozstrzygający spory między proboszczem a rajcami miasta Radziejowa z końca czerwca 1379 r.<sup>19</sup> Trudu rozwikłania na miejscu nieporozumień dotyczących dochodów parafii podjął się franciszkanin Andrzej, biskup Seretu, Meścicha, gwardian klasztoru radziejowskiego i Wawrzyniec, kapłan starosty kujawskiego Pietrasza. Jak wynika z tego źródła, spór ten ciągnął się od dawna i próbował go rozwiązać Arnold, opat klasztoru św. Wojciecha w Płocku, delegując sędziego w osobie Bartha, kantora włocławskiego. W końcu lat siedemdziesiątych XIV stulecia plebanem w Radziejowie był niejaki Arnold. Funkcjonowała także szkoła, co jest jasno wyrażone w owym dokumencie.

Dopiero w 1428 r. mamy wzmiankę o kościele parafialnym pw. Najświętszej Maryi Panny<sup>20</sup>. Takie też wezwanie pojawia się w dalszych latach<sup>21</sup>. Lecz od początku XVI stulecia i w dalszych wiekach w wizytacjach podawano wezwanie

<sup>17</sup> D. K a r c z e w s k i, *Dzieje klasztoru norbertanek w Strzelnie do początku XVI wieku*, Inowrocław 2001, s. 245–246, o męskiej części prepozytury pisze począwszy od początku XIV wieku.

<sup>18</sup> *Zbiór ogólny...*, nr 209, 211.

<sup>19</sup> Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej: BCz), Perg. 178.

<sup>20</sup> AGAD, Radziejów, księgi miejskie (dalej: ks. miej.), 1, f. 135v, *ad ecclesiam parachialem Beati Virginis Mariae in Radzyeow*.

<sup>21</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 132–1438, k. 98–1450; AGAD, Radziejów, księgi wójtowskie (dalej: ks. wój.), 1, k. 48–1456, k. 63v–1459; AGAD, ks. miej., 1, k. 40v–1490, k. 49–1495, k. 59v, 115v–1500, k. 71–1509.

Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny<sup>22</sup>. Wyjątkiem są dwie wizytacje z roku 1584 i 1594. W pierwszej z nich nie podano wezwania, a w drugiej podano tylko „Matki Bożej”<sup>23</sup>.

Można założyć, iż krótko przed spisaniem dochodów kościoła radziejowskiego z początku XVI w. zmieniono wezwanie. Nie można też wykluczyć, iż mieszczanie używali skróconej formy — Najświętszej Maryi Panny, zamiast pełnej, z dodaniem „Wniebowzięcia”. Tak też zapisywali w księgach miejskich. Ta druga ewentualność wydaje się bardziej prawdopodobna, chociaż wymaga dalszych badań. Skrócony zapis wezwania wystarczył do określenia rodzaju kościoła zlokalizowanego w mieście.

Fara radziejowska na pewno w drugiej połowie XV stulecia była murowana, a wskazują na to zapisy na fabrykę kościoła. W 1465 r. uczyniła taki testamentowy zapis Katarzyna Dalczewska, zabezpieczając sumy na browarze<sup>24</sup>. Rok 1490 przyniósł legacje na fabrykę kościoła w wysokości 8 grzywien<sup>25</sup>, a trzy lata później tylko jedną<sup>26</sup>.

Co do wystroju kościoła mamy skąpe wiadomości i do tego sprzeczne ze sobą. Wizytacje z końca XVI w. podają istnienie czterech ołtarzy. Przy czym wizytacje różnie je tytułują. W 1594 r. ołtarz główny określono jako Najświętszej Maryi Panny, ołtarz mniejszy pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, trzeci św. Anny i jeszcze jeden bez podanego wezwania z nowym obrazem ufundowanym przez mieszczan. W kaplicy właśnie co zbudowanej przy kościele znajdował się kolejny ołtarz pw. św. Wojciecha<sup>27</sup>. Cztery lata później wizytujący radziejowską świątynię nieco inaczej opisali ołtarze. Ołtarz główny odnotowano pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, boczne św. Anny — związany z bractwem religijnym, św. Mikołaja oraz czwarty pod takim samym wezwaniem co ołtarz główny. Ten jednak był pod patronatem mieszczan. Ale tylko trzy z nich były użytkowane, miały bowiem portatila<sup>28</sup>. Wizytacja odbyta w latach 1639–1647

<sup>22</sup> *Monumenta Historiae Dioeceseos Wladislaviensis* (dalej: *MHDW*), t. 11, wyd. S. Chodynski, Włocławek 1911, *Liber retaxationum Dioeceseos Wladislaviensis*, s. 42; *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*, opr. W. Kujawski, cz. 1, *Wizytacje z XVI i XVII wieku*, ABMK, t. 68, 1997, s. 35, 43, 63, 100, 116, 144, cz. 2, *Wizytacje XVIII wieku*, z. 1, *Wizytacje pierwszej połowy XVIII wieku*, ABMK, t. 71, 1999, s. 170.

<sup>23</sup> *Repertorium...*, cz. 1, s. 80, 91; Wizytacja z 1594 — *tituli Beatae et gloriosae Virginis Mariae*.

<sup>24</sup> AGAD, ks. wój., 1, k. 104v.

<sup>25</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 40v.

<sup>26</sup> Tamże, k. 257v.

<sup>27</sup> *MHDW*, t. 23, Włocławek 1907, s. 23–24; *Repertorium...*, cz. 1, s. 91, błędnie podano, że ołtarz główny był pw. św. Wojciecha — ołtarz taki był w kaplicy.

<sup>28</sup> *MHDW*, t. 21, Włocławek 1901, s. 4–5, 214.

wzmiankuje aż sześć ołtarzy. Główny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, chociaż posiadał obraz Matki Boskiej Różańcowej. Pozostałe to ołtarz św. Anny, kolejny Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, czwarty stał w kaplicy bez wymienionego wezwania, jeszcze jeden też bez wezwania i szósty obok chrzcielnicy<sup>29</sup>.

Zastanawiające jest występowanie dwóch ołtarzy pod identycznym wezwaniem Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny. Był to ołtarz główny i ołtarz boczny będący pod patronatem mieszczan. Ten drugi ołtarz sięga roku 1425. Był on fundacji rzeźnika Szymona Okonia i jego żony Agniechy, przedmieszczan radziejowskich. Fundowali go przed 1425 r., czyniąc zapis o przekazaniu wszystkich swoich dóbr na rzecz tego ołtarza, ale po swojej śmierci<sup>30</sup>. Znajdował się w narożniku po prawej stronie wielkiego ołtarza. W myśl dokumentu zatwierdzającego fundację przez starostę radziejowskiego z 1441 r. do nich należało prawo patronatu. Opiekę nad ołtarzem sprawował wtedy Jakub, syn Janusza z Radziejowa, pleban w Lisewie. Ołtarz ten był fundowany na chwałę i cześć Jezusa Chrystusa, Matki Bożej i Wszystkich Świętych. Jest jeszcze nakaz odprawiania jednej z mszy świętych u czci Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny<sup>31</sup>. Tenże zapis być może nawiązuje do wezwania świątyni. Jak można przypuszczać, to dzięki kultowi Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny, rozwijającemu się bez przeszkód dzięki opiece mieszczan, ołtarz ten pospolicie tak też zaczęto nazywać. Zapis i fundację mieszczan zatwierdził biskup włocławski z początkiem 1442 r.<sup>32</sup>

Należy też zwrócić uwagę na ołtarz św. Mikołaja. W końcu XVI w. wydaje się, iż był już opuszczony i nie używany do celów liturgicznych. Kult św. Mikołaja rozwijał się w okresie wczesnopiastowskim, a także w miastach w XIII i XIV w., zwłaszcza nowo lokowanych<sup>33</sup>. Być może ten pozostawiony na uboczu radziejowski ołtarz jest pamiątką po pierwszym wezwaniu fary wzniesionej na miejscu translokowanego Radziejowa. Pierwsze miasto związane było z kościołem św. Jana Chłocięła. Wezwanie maryjne mogło pojawić się w momencie odbudowy zniszczonej świątyni bądź też budowy murowanej świątyni na miejscu drewnianej.

Zmiany patronów w kościołach średniowiecznych miast już lokowanych na Kujawach miały miejsce i są należycie udokumentowane źródłowo. W lokowa-

<sup>29</sup> *Repertorium...*, cz. 1, s. 144.

<sup>30</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 138v.

<sup>31</sup> *DKM*, s. 277–279: nr 98, *ad laudem et honorem domini Jhesu Cristi ipsiusque sanctissime matris et Virginis Mariae ac omnium sanctorum pro altarii...*

<sup>32</sup> AGAD, Perg. 6629.

<sup>33</sup> R. M i c h a ł o w s k i, *Kościół św. Mikołaja we wczesnopiastowskich ośrodkach rezydencjonalnych*, [w:] *Spółczesność Polski średniowiecznej*, pod red. S.K. K u c z y ń s k i e g o, t. 6, Warszawa 1994, s. 66; G. K a r o l e w i c z, *Kult św. Marcina w Polsce do schyłku XVI wieku*, „*Studia Theologica Varsaviensia*”, t. 8, 1970, nr 1, s. 432.



nym przed 1250 r. Brześciu Kujawskim w 1264 r. i 1313 r. wzmiankowany jest kościół parafialny pod wezwaniem św. Piotra. Natomiast w 1463 r. kościół parafialny miał już wezwanie św. Stanisława<sup>34</sup>. W 1383 r. w dwadzieścia lat wcześniej lokowanym Koronowie tutejsza fara miała wezwanie Bożego Ciała, a dwa wieki później posiadała wezwanie św. Andrzeja<sup>35</sup>.

W sprawie wyposażenia świątyni można również przywołać zapis 5 grzywien, uczyniony w 1495 r. przez Tomasz Maja z żoną, na bliżej nieokreślone antependium w kościele farnym<sup>36</sup>.

Przedstawiony powyżej obraz jest nieco zagmatwany i więcej w nim hipotez oraz domysłów niż sprawdzalnych faktów. Problematyka związana z dziejami kościoła, jego architekturą i wyposażeniem wymagają dalszych pogłębionych badań. W tym miejscu katalog problemów został jedynie zasygnalizowany.

Natomiast w 1438 r. pojawia się pierwsza wzmianka o szpitalu Świętego Ducha<sup>37</sup>, a kolejny raz w 1450 r.<sup>38</sup> Znajdował się on poza miastem<sup>39</sup>, ale na przedmieściu<sup>40</sup>. W XV stuleciu Radziejów posiadał tylko jedno przedmieście rozciągające się wzdłuż drogi brzeskiej<sup>41</sup>, więc tam też należy go umiejscowić. W XVIII stuleciu szpital znalazł się na przedmieściu toruńskim, przy drodze wiodącej do Czółowa i Inowrocławia. Trzeba jednak zauważyć, że w czasach nowożytnych przynajmniej trzykrotnie został od podstaw wzniesiony. Było to w 1609<sup>42</sup>, 1671 i 1701 r.<sup>43</sup> Okoliczności te sprzyjały przeniesieniu szpitala z przedmieścia brzeskiego na nowe miejsce. W późnym średniowieczu szpital tworzył kościół Świętego Ducha i dom dla ubogich<sup>44</sup>. Kierował nim prepozyt, wzmiankowany w 1462 r. jako bezimienny książdz<sup>45</sup>.

<sup>34</sup> Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne...*, s. 41–42.

<sup>35</sup> R. K a b a c i ń s k i, *Z dziejów miasta w czasach Rzeczypospolitej do roku 1772*, [w:] *Koronowo. Zarys dziejów miasta*, pod red. M. B i s k u p a, Bydgoszcz 1968, s. 26; Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne...*, s. 27.

<sup>36</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 49.

<sup>37</sup> Tamże, k. 132.

<sup>38</sup> *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta*, wyd. B. U l a n o w s k i (dalej: AC), t. 2, Kraków 1902, nr 1241.

<sup>39</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 54, 1496 rok — *extra oppidum*.

<sup>40</sup> AGAD, ks. wój., 1, k. 136.

<sup>41</sup> *Inwentarz dóbr starostwa brzeskiego na Kujawach z roku 1494*, wyd. W. P o s a d z y, H. K o w a l e w i c z, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, t. 2, 1956, z. 2, s. 383–393.

<sup>42</sup> *Repertorium...*, cz. 1, s. 145.

<sup>43</sup> O umiejscowieniu szpitala i jego dziejach pisze B. R o g a l s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 162–163.

<sup>44</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 57v — rok 1500.

<sup>45</sup> AGAD, ks. wój., 1, k. 81v.

Kolatorami i witrykami byli wójt oraz burmistrz radziejowski<sup>46</sup>. Jest to wskazówka pozwalająca uznać, iż fundatorem szpitala był wójt wspólnie z radą miasta.

W XV stuleciu funkcjonował też kościół św. Jana Chrzciciela. Mieszczanie dokonywali różnych zapisów. W 1493 r. od niejakiego Stefana wpłynęła jedna grzywna<sup>47</sup>. Dwa lata później znacznie poważniejszy zapis uczyniła rodzina Choraszków, mianowicie nadała 4,5 grzywny rocznie z płatnością na święto patrona<sup>48</sup>. W 1500 r. drobny legat uczyniła Barbara Hawza<sup>49</sup>. Dwadzieścia lat później również zachowała się wzmianka o nadaniach na rzecz tego kościoła<sup>50</sup>. Widać więc jasno, iż kościół św. Jana Chrzciciela pełnił funkcje liturgiczne i może uchodzić za filialny w stosunku do kościoła farnego.

W literaturze spotkamy zgoła odmienne stanowiska co do jego usytuowania, a zważywszy na przypisywanie mu funkcji pierwszego kościoła parafialnego jest to sprawa kluczowa w kwestii chronologii i topografii średniowiecznego miasta. Jedni szukają go we wsi Stary Radziejów<sup>51</sup>, inni bliżej dzisiejszego miasta. Według dociekań Bogumiła Rogalskiego, kościół ten usytuowany był w pobliżu kościoła farnego, w południowej części miasta, czyli na średniowiecznym przedmieściu. Według przypuszczeń tegoż autora, kościół św. Jana Chrzciciela był kościołem farnym dla lokowanego w 1252 r. miasta na terenie dawnej wsi Obora, rozciągającej się za kościołem farnym<sup>52</sup>.

Wizytacje z końca XVI stulecia podają, iż kościół ten był mały, drewniany i znajdował się na wyniosłym wzgórzu poza miastem. W 1554 r. przejęli go herecy<sup>53</sup>. Wizytacja z pierwszej połowy XVII stulecia wyraźnie mówi, że kościół ten uległ zniszczeniu, a innowiercy na tym samym miejscu wybudowali własną świątynię<sup>54</sup>. W wizytacji z 1770 r. kościół św. Jana zniszczony przez arian umiejscowiono z tyłu fary, w kierunku południowym na pagórku. Jednocześnie odnotowano istnienie w Starym Radziejowie publicznej kaplicy, z bliżej nieokreślone-

<sup>46</sup> AGAD, ks. miej., I, k. 56v — rok 1500.

<sup>47</sup> Tamże, k. 257v.

<sup>48</sup> Tamże, k. 49v

<sup>49</sup> Tamże, k. 59v, 4 grzywny zapisała kościołowi franciszkanów pw. Świętego Krzyża, a 1 grzywnę kościołowi św. Jana.

<sup>50</sup> Tamże, k. 133v — rok 1522.

<sup>51</sup> Z. G u l d o n, J. P o w i e r s k i, *Podziały administracyjne...*, s. 98–99, jednocześnie na s. 32, przypis 250 i s. 33. powołując się na XVI-wieczne wizytacje uważają, że nie można dokładnie zlokalizować kościoła.

<sup>52</sup> B. R o g a l s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 163.

<sup>53</sup> *MHDW*, t. 19, Włocławek 1900, s. 51, t. 21, s. 18, t. 23, s. 25.

<sup>54</sup> *Repertorium...*, cz. 1, s. 145.



go czasu<sup>55</sup>. W XIX stuleciu kościół ten lokalizowano w pobliżu plebani<sup>56</sup>. W świetle przedstawionych źródeł kościół św. Jana Chrzciciela stał poza miastem, czyli obszarem zabudowanym, na południe od fary, ale nie na średniowiecznym przedmieściu, bo takowego w tym miejscu nie było<sup>57</sup>. Nic go nie łączyło ze Starym Radziejowem, gdzie znajdowała się kaplica ufundowana ku czci poległych w bitwie płowieckiej 1331 r.<sup>58</sup>

Niewątpliwie należy go uznać za pierwotny kościół parafialny dla Radziejowa. Jednak wobec niejasności w ustaleniu chronologii etapów tworzenia miasta trudno cokolwiek pewniejszego powiedzieć. Badania archeologiczne prowadzone na terenie dawnego zamku–dworu, położonego za zachód od dzisiejszego rynku, wykazały nikłe ślady zagospodarowania tego obszaru w XV w., a intensyfikacja nastąpiła w następnym stuleciu. Częste pobyty króla Władysława Jagiełły w Radziejowie skłaniają badaczy do szukania początków tej budowli na przełomie XIV i XV stulecia<sup>59</sup>. Ustalenia te chyba trudno analogicznie przenieść na dzieje miasta. Nie mamy żadnych dowodów by obecne miasto wzniesiono w tym samym czasie co zamek–dwór. Zwrócić należy uwagę na miejsce wystawienia dokumentu z 1379 r. Sporządzono go na dworze królewskim pod zamkiem (grodem)<sup>60</sup>. Co wskazuje na istnienie miejsca obronnego, a także osobnej rezydencji królewskiej. Fakt ten staje się dodatkowym elementem i tak już w skomplikowanych dziejach układu topograficznego miasta. Na razie nie sposób dać jest zadowalającej hipotezy dotyczącej rozwoju miasta i miejsca usytuowania kościoła św. Jana Chrzciciela.

Ostatnim z kościołów radziejowskich była świątynia zakonników franciszkańskich pw. Świętego Krzyża. Jan Długosz w swojej kronice pod rokiem 1298 lakonicznie zapisał, iż książę Władysław Łokietek ufundował klasztor minorytów<sup>61</sup>. Data i fundator są powszechnie przyjęci w literaturze<sup>62</sup>. W źródłach spotkać można informację, iż został przyjęty do rodziny mendenkanckiej 14 IX 1298 r. na kapi-

<sup>55</sup> *Repertorium...*, cz. 2, *Wizytacje XVIII wieku*, z. 3, *Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, opr. W. K u j a w s k i, ABMK, t. 73, 2000, s. 302–303.

<sup>56</sup> *Catalogus Ecclesiarum...*, s. 37.

<sup>57</sup> W końcu XVI w. Radziejów posiadał drugie przedmieście zwane Krakówka, leżące przy drodze do Czołowa, *MHDW*, t. 21, s. 5.

<sup>58</sup> A. A b r a m o w i c z, *Płowce — pamięć o pobjawisku*, „Ziemia Kujawska”, t. 10, 1994, s. 31 i n.

<sup>59</sup> L. K a j z e r, *Zamek w Radziejowie w świetle badań terenowych z 1987 r.*, „Acta Universitatis Lodzensis”, Folia Archaeologica, t. 12, 1991, s. 135–160.

<sup>60</sup> BCz, perg. 178, *In Radzeow civitate wladislaviensis diocesis in curia regali ante castrum*.

<sup>61</sup> *Joannis Długossi annales seu cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. VII–VIII, Warszawa 1975, s. 502.

<sup>62</sup> A. W y r a, *Rozwój sieci klasztornej zakonów mniszych, kanonicznych i żebrzących na Kujawach i w ziemi dobrzyńskiej w średniowieczu*, „Ziemia Kujawska”, t. 12, 1997, s. 59, 67.

tule prowincjonalnej odbywającej się w Opolu<sup>63</sup>. Znakomity badacz dziejów franciszkanów polskich Kamil Kantak, powołując się na kronikę Długosza wydaną w XVII w. i kronikarza franciszkańskiego Jana Impekhovena z połowy XVII stulecia, podał dokładną datę założenia klasztoru na 14 II 1298 r. Nowa fundacja według tego badacza była przyjęta na kapitule ołomunieckiej 29 września tego roku<sup>64</sup>. Nowe krytyczne wydanie Długoszowego dzieła, jak już wspomniano wyżej, nie zawiera w tej sprawie żadnej daty dziennej. Co do kapituł, to sam Kantak nie był pewien która gdzie się odbyła. W załączonym wykazie pod rokiem 1298 podaje datę 14 września, ale jako miejsce Opole lub Ołomuniec. Rok później kapitułę umiejscawia w Ołomuńcu lub w Opolu z datą dzienną 29 września<sup>65</sup>. Rozbieżności te wynikają z informacji zawartych w źródłach. Znamy trzy źródła franciszkańskie wspominające o kapitułach z tego czasu. Pierwszą, powstałą w połowie XIV w., kapitułę z 14 IX 1298 r. umieszcza w Opolu, a rok później 29 września w Ołomuńcu<sup>66</sup>. Kolejna kronika z początku XVI stulecia podaje identyczne dane co poprzednia<sup>67</sup>. Jednak ostatnia kronika z połowy XVII stulecia odwraca daty i miejsca kapituł. 29 IX 1298 r. był Ołomuniec, a w roku następnym 14 września kapituła miała miejsce w Opolu<sup>68</sup>. Jednak w żadnym z tych źródeł nie odnotowano przyjęcia w tym czasie, ani innym, klasztoru w Radziejowie. Wydaje się, iż informacja o włączeniu radziejowskich minorytów do rodziny franciszkańskiej na kapitule w Opolu jest wynikiem zbieżności dat. Fundacja klasztoru, według Długosza, i kapituła odbyły się w 1298 r.

Dalsze dzieje konwentu są już rekonstrukcją historyków oparte na analogiach innych klasztorów i sytuacji politycznej danego czasu. Tak więc podaje się, iż książę wznosił drewniany kościół, a także zabudowania klasztorne. Zakonników sprowadził z Krakowa po odzyskaniu księstwa, gdyż to u nich się schronił. Cały ten kompleks franciszkański miał ulec zniszczeniu w czasie wojny polsko-krzyżackiej w 1331 r. Po bitwie pod Płowcami król przystąpił do odbudowy zespołu klasztorowego<sup>69</sup>. Inny autor uznał, iż Łokietkowi nie udało się dokończyć budowy

<sup>63</sup> J. P i a s e c k i, *Opisanie klasztorów i kościołów księży franciszkanów Prowincyi Polskiej*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, t. 4, 1843, s. 544–545; B. R o g a l s k i, *Rozwój przestrzenny...*, s. 160, jednocześnie z tego faktu wyciągał niewłaściwe wnioski.

<sup>64</sup> K. K a n t a k, *Franciszkanie polscy*, t. 1, Kraków 1937, s. 121.

<sup>65</sup> Tamże, s. 427.

<sup>66</sup> *Cronicon Boemicorum*, wyd. L. Dušek, [w:] *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 2 i 3, pod red. J. K ł o c z o w s k i e g o, Lublin 1982, s. 372–373.

<sup>67</sup> *Kronika Fürstenhaina*, [w:] K. K a n t a k, *Franciszkanie...*, s. 418; *Kronika Fürstenhaina*, wyd. J. K ł o c z o w s k i, [w:] *Franciszkanie w Polsce...*, s. 454.

<sup>68</sup> *Fragment Kroniki Jana Ludwika Impekhovena dotyczące prowincji czesko-polskiej dla lat 1225–1515*, wyd. J. K ł o c z o w s k i, [w:] *Franciszkanie w Polsce...*, s. 441.

<sup>69</sup> J. P i a s e c k i, *Opisanie klasztorów...*, s. 544–546.

obiektów klasztornych, a wojna dokonała destrukcji niedokończonych obiektów. Po bitwie pod Płowcami król na pamiątkę zwycięstwa wznosił nowy kościół i klasztor<sup>70</sup>. Jeszcze inni uważają, że kościół i klasztor wybudował Łokietek w latach 1330–1331<sup>71</sup>.

Poglądy te, jak i fakt fundacji klasztoru, niezmiernie trudno zweryfikować z powodu braku źródeł. W świetle powyższych uwag początki klasztoru franciszkańskiego jawią się dość tajemniczo i wymagają dalszych badań.

Kolejna wzmianka źródłowa dotycząca radziejowskiego konwentu pochodzi z roku 1335. Po bitwie płowieckiej zakon krzyżacki opanował Kujawy. Przedstawiciele zakonów z tej ziemi znaleźli się w otoczeniu wielkiego mistrza zakonu. W Malborku 22 sierpnia obecny był Herman, gwardian franciszkanów radziejowskich, obok przełożonych klasztoru cystersów w Byszewie–Koronowie, dominikanów z Brześcia Kujawskiego i franciszkanów z Inowrocławia<sup>72</sup>. Zastanawiający jest fakt nieobecności gwardiana radziejowskiego miesiąc wcześniej, gdzie spotykamy przełożonych pozostałych klasztorów kujawskich<sup>73</sup>. Wzmianka o konwencie z 1335 r. wskazuje na jego funkcjonowanie w mieście w sensie obsady zakonnikami. To znowu utwierdza w przekonaniu o istnieniu w tym czasie zabudowań klasztornych. Nie wydaje się więc by wojna z 1331 i 1332 r. spowodowała całkowite zniszczenie zabudowań klasztornych i rozpędzenie zakonników. Najwyżej były drobne uszkodzenia, które szybko można było usunąć. Rok 1335 przemawia za istnieniem klasztoru przed wspomnianymi wojnami.

Dalsze informacje o konwencie radziejowskim dotyczą wzmianek o przełożonych klasztoru. Tak więc w 1379 r. gwardianem był wspomniany już wyżej Meścicha. W 1467 r. źródła przywołują gwardiana Ambrożego<sup>74</sup>, a w 1503 r. gwardiana Marcina Strzałę i kaznodzieję Jana<sup>75</sup>.

Mieszczanie radziejowscy czynili drobne zapisy na rzecz klasztoru. Do największych należy przekazanie 15 I 1467 r., przez Stanisława Barchorkę i jego żonę Annę, ogrodu<sup>76</sup>. W 1480 r. Szymon Czekło (Czećlo) testamentem zapisał czynsz w postaci 4 grzywien polskich rocznie z ogrodu<sup>77</sup>. Piętnaście lat później

<sup>70</sup> M. B o r u c k i, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, gospodarczym, jeograficznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 265.

<sup>71</sup> *Katalog zabytków...*, s. 17.

<sup>72</sup> *Preußisches Urkundenbuch*, Bd. 3, hrsg. von M. H e i n, H. K o e p p e n, Königsberg 1944, nr 17; K. K a n t a k, *Franciszkanie...*, s. 122, 125.

<sup>73</sup> Tamże, nr 11–13; *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, bearb. von E. J o a h i m, hrsg. W. H u b a t s c h, Bd. 2, Göttingen 1965, nr 653, bez daty dziennej.

<sup>74</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 106v.

<sup>75</sup> AC, t. 3, nr 652.

<sup>76</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 106v.

<sup>77</sup> Tamże, k. 22–22v.



Maciej Dorobiony legował na kościół klasztorny 6 grzywien<sup>78</sup>. Zapisane były na placu i miały być spożytkowane na remont świątyni klasztornej<sup>79</sup>. W 1500 r. 1 grzywnę darowała Katarzyna Rychlicka<sup>80</sup>. W tym też roku Dorota Hawza przekazała 1 florena<sup>81</sup>.

Nie wiadomo kiedy wzniesiono murowany kościół klasztorny. Poświadczony źródłowo jest w 1526 r.<sup>82</sup> oraz w wizytacji z 1584 r.<sup>83</sup> Trudno ustalić kiedy budowa miała miejsce. W XIX w. uznawano, że kościół murowany pochodzi z czasów Władysława Łokietka<sup>84</sup>. Współcześni badacze bardziej ostrożnie się wypowiadają w tej sprawie. Cały kościół był gotycki, a prezbiterium wzniesiono w układzie wendyjskim<sup>85</sup>. Być może tylko prezbiterium udało się wznieść przed rokiem 1331, a korpus kościoła, jak świadczy o tym ostrołukowy portal zachodni, na przełomie XIV i XV stulecia<sup>86</sup>. Sam klasztor był do połowy XVIII stulecia zawsze drewniany<sup>87</sup>.

Stosunkowo późne, jak na XV stulecie, mamy wzmianki o obsadzie duszpasterskiej w Radziejowie. Na wstępie trzeba zaznaczyć, iż prawo obsadzania plebanów miejscowej fary posiadał na wyłączność król, a biskup jedynie nominata zatwierdzał. Potwierdzała to bulla papieża z 17 I 1415 r. w stosunku do kościołów w Lublinie, Poznaniu, Sandomierzu, Inowrocławiu, Gnieźnie, Krakowie, Radziejowie i we Włocławku<sup>88</sup>.

W 1444 r. proboszczem był niejaki Włodek<sup>89</sup>. Spotykamy go jeszcze z tą godnością w 1450 r.<sup>90</sup> Niestety, jak na razie nic więcej nie można o nim powiedzieć.

<sup>78</sup> Tamże, k. 49.

<sup>79</sup> Tamże, k. 71, sprawy sporne z roku 1509.

<sup>80</sup> Tamże, k. 58v.

<sup>81</sup> Tamże, s. 59v.

<sup>82</sup> B. Rogalski, *Rozwój przestrzenny...*, s. 162.

<sup>83</sup> *MHDW*, t. 22, Włocławek 1903, s. 103.

<sup>84</sup> J. Piasecki, *Opisanie klasztorów...*, s. 546.

<sup>85</sup> B. Rogalski, *Rozwój przestrzenny...*, s. 161–162.

<sup>86</sup> *Katalog zabytków...*, s. 17; B. Rogalski, *Rozwój przestrzenny...*, s. 161–162, na tej ostatniej stronie wyraził pogląd, iż być może już w końcu XIII w. powstało murowane prezbiterium. Jednak B. Rogalski na s. 160 stwierdził, iż w tym czasie budowa zespołu klasztornego nie mogła mieć miejsca ze względu na stosunki panujące wewnątrz kraju.

<sup>87</sup> J. Piasecki, *Opisanie klasztorów...*, s. 546; *Katalog zabytków...*, s. 17; B. Rogalski, *Rozwój przestrzenny...*, s. 161–162, powątpiewa by przez tak długi okres klasztor był drewniany. Jednocześnie stwierdza, iż nie ma śladów murowanego klasztoru.

<sup>88</sup> *Kodeks dyplomatyczny katedry krakowskiej św. Wacława*, wyd. F. Piekoski, t. 2, Kraków 1883, nr 557; *Bullarium Polonie*, t. 3, 1378–1417, wyd. I. Sułkowska-Kurasio wa, S. Kuraś, Rzym–Lublin 1988, nr 1468.

<sup>89</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 94: *Wlade plebano*.

<sup>90</sup> Tamże, k. 98: *plebano Wladkone*.

Kolejnym znanym jest niejaki Jan, wzmiankowany plebanem w 1459 r.<sup>91</sup> W 1499 r. jako proboszcz pojawił się Jan Niedziela, wikariusz wieczysty katedry wrocławskiej<sup>92</sup>. Proboszczem był przez kilka lat, w źródłach występuje jeszcze w końcu roku 1503<sup>93</sup>. Była to postać godna pamięci, starająca się o uporządkowanie spraw parafialnych, a tych było wiele.

Chyba najbardziej trudną do przeprowadzenia była sprawa mansjonarii. Na Kujawach przed parafią radziejowską funkcjonowały już trzy w małych miastach szlacheckich: Chodczu fundowana w 1460 r., w Służewie w 1470 r. i Kościelcu Kujawskim w 1486 r. Czwarta miała powstać w królewskim Radziejowie. Inicjatorem jej powołania w 1496 r. przy kościele parafialnym był Jarand z Brudzewa, kanonik kruszwicki. Na ten cel zapisał 400 florenów w złocie, przekazując je władzom miejskim. Pieniądze te zdeponował Stanisław z Brudzewa, dziekan kapituły wrocławskiej, ale rada miejska nie kwapiła się z przeznaczeniem pieniędzy na działalność mansjonarii. Rajcy nie byli zainteresowani powołaniem nowej organizacji krzewiącej kult religijny, dla nich pieniądze były ważniejsze od realizacji zbożnego dzieła. Finalizacja tego przedsięwzięcia nastąpiła dopiero w 1520 r. Erygowano mansjonarię złożoną z proboszcza–prepozyta i 6 kapłanów za porozumieniem miejscowego proboszcza i rady miejskiej. Członkowie kolegium byli jednocześnie wikariuszami<sup>94</sup>. Proboszcz Jan Niedziela już w 1500 r. starał się odzyskać pieniądze przeznaczone na mansjonarię. Sprawa stanęła w sądzie biskupim, ale władze miejskie się nie ugięły<sup>95</sup>.

Na początku 1502 r. proboszcz starał się odzyskać księgi należące do kościoła radziejowskiego. Zapisał je w testamencie Stanisław z Brudzewa, kanonik wrocławski. Burmistrz Radziejowa i rajca przywłaszczyli sobie Stary i Nowy Testament o wartości 12 florenów. Ostatecznie sąd nakazał zwrot owych ksiąg w najbliższym czasie<sup>96</sup>.

W sprawach czysto administracyjnych na drodze sądowej wymógł na władzach miejskich powołanie dwóch wotryków zamiast jednego, jak to było do tej pory. Statuty kościelne wymagały bowiem dwóch osób świeckich sprawujących nadzór nad kościołem. Proboszcz Niedziela postarał się jedynie o dostosowanie do obowiązującego prawa<sup>97</sup>. Podniósł też sprawę zbierania tacy przez wotryków,

<sup>91</sup> AGAD, ks. wój., 1, k. 67v.

<sup>92</sup> AC, t. 3, nr 624.

<sup>93</sup> Tamże, nr 652.

<sup>94</sup> Z. Z y g l e w s k i, *Religijność na Kujawach późnego średniowiecza*, [w:] *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, pod red. H. M a n i k o w s k i e j, H. Z a r e m s k i e j, Warszawa 2002, s. 340–341.

<sup>95</sup> AC, t. 3, nr 630.

<sup>96</sup> Tamże, nr 546.

<sup>97</sup> Tamże, nr 639.

co umniejszało jego dochody. Domagał się większego nadzoru nad witrykami i przechowywanymi przez nich pieniędzmi<sup>98</sup>.

Jana Niedzielę nie ominęły także spory z miejscowymi zakonnikami o posługi duszpasterskie. Rzecz poszła o głoszenie przez franciszkanów w swojej świątyni kazań w święta. To odciągało mieszczan od nabożeństw w farze, o co miał pretensje pleban, zwłaszcza że przy tym ponosił straty finansowe. Ostatecznie jako rekompensatę franciszkanie mieli wypłacać plebanowi 30 grzywien rocznie<sup>99</sup>. Przypadek ten nie był niczym nadzwyczajnym. Spory tego rodzaju między plebanem a klasztorami żebrzącymi były na porządku dziennym. W XV w. ludność coraz bardziej odsuwała się od kościołów parafialnych a zbliżała do zakonników, którzy oferowali większe zainteresowanie sprawami religijnymi<sup>100</sup>.

W XV stuleciu proboszczowie znaczniejszych parafii patronatu królewskiego zazwyczaj kumulowali inne godności kościelne, głównie kapitulne i kolegiackie, ale też i świeckie. Dlatego też zazwyczaj nie rezydowali w swoich parafiach, a ich obowiązki przejmowali komentarze. Takim był niejaki Stanisław z 1499 r. Pełnił on również funkcję radziejowskiego kaznodziei. Był to jednak duchowny, który nie świecił przykładem dla wiernych. Pozostawał bowiem w grzesznym związku z niejaką Katarzyną, za co trafił przed oblicze sądu biskupiego<sup>101</sup>.

Proboszczom w posłudze duszpasterskiej pomagali wikariusze. W przypadku Radziejowa są wzmiankowani dość późno na tle innych parafii kujawskich. Pierwszy znany wikary radziejowski pojawił się w źródłach w 1427 r. Był nim niejaki Piotr, który wraz z duchownymi z innych miejscowości miał obwieścić wyrok sądowy w sprawie sporu między Piotrem z Lubstowa a biskupem kujawskim o wieś Orle<sup>102</sup>.

Kolejny wikary pojawił się na kartach historii w połowie września 1444 r. Był nim niejaki Arnulf, który wytoczył w sądzie konsystorskim włocławskim sprawę przeciw plebanom: Janowi z Ostrowa i Janowi z Rzeczycy<sup>103</sup>.

Zapewne wikarym był też ksiądz Piotr, który w 1452 r. został obdarowany połową ogrodu przez mieszczańkę radziejowską Jadwigę Bianatową<sup>104</sup>.

<sup>98</sup> Tamże, nr 630.

<sup>99</sup> Tamże, nr 652.

<sup>100</sup> A. S z o p l i k, *Działalność zakonów żebrzących na Mazowszu i Kujawach w XV wieku*, „Rocznik Mazowiecki”, t. 8, 1984, s. 211–213.

<sup>101</sup> W. K u j a s k i, *Krzysztof z Kurozwęk jako wielki kanclerz koronny i biskup włocławski*, „Studia z Historii Kościoła w Polsce”, t. 8, 1987, s. 102.

<sup>102</sup> *Kodeks dyplomatyczny Polski*, t. 2, cz. 2, wyd. L. R z y s z c z e w s k i, A. M u c z k o w s k i, Warszawa 1852, nr 377, s. 434.

<sup>103</sup> Archiwum Diecezjalne we Włocławku, dok. 1201; *Inwentarz realny dokumentów Archiwum Diecezjalnego we Włocławku. Dokumenty samoistne*, opr. S. L i b r o w s k i, t. 3, Włocławek 1995, s. 65.

<sup>104</sup> AGAD, ks. wój., 1, k. 16v.



Za wikarego uchodzi też ksiądz Adam z Radziejowa, znany z 1499 r. Był to jednak odszczepieniec, zagorzały heretyk, zwolennik Jana Husa, Hieronima z Pragi i Jana Rokycana, arcybiskupa praskiego. Postawiony przed sądem biskupim wychwalał całą trójkę, cały ruch husycki i ponadto propagował komunię pod dwiema postaciami. Za swoje poglądy został pozbawiony godności kapłańskiej, prebendy, majątku i czci. Ów Adam jeszcze na procesie deklarował gotowość poniesienia śmierci za wiarę husycką, tak że sądowi nie pozostało nic tylko przychylić się do jego stanowiska i skazał go na spalenie na stosie<sup>105</sup>. Wyrok wykonano niezwłocznie i do tego publicznie, w trakcie toczącego się synodu we Włocławku<sup>106</sup> w drugiej połowie września 1499 r.<sup>107</sup>

Chociaż w Radziejowie znajdował się ksiądz zagorzały heretyk to mieszkańcy specjalnie husytyzmem się nie interesowali. Jedyne niejaka Jaroszka, mieszkanka, uchodziła za zwolenniczkę tego nurtu<sup>108</sup>. Ruch husycki w Radziejowie był stosunkowo niewielki. Znacznie silniejsze ogniska odnajdujemy w innych miastach kujawskich, jak Brześć Kujawski, Nieszawa, Inowrocław czy Pakość<sup>109</sup>.

Zapewne na miejsce Adama przybył Paweł Nirario. Jest on wzmiankowany w 1500 r. jako ksiądz<sup>110</sup>, co należy rozumieć jako wikary.

Uposażenie wikarego było wszędzie nędzne, więc szukano możliwości dodatkowego zarobku. Wikary radziejowski świadczył posługi duszpasterskie w szpitalu włocławskim, za co pobierał stosowne wynagrodzenie, jednak w 1502 r. zabroniono tej działalności<sup>111</sup>.

W parafiach funkcjonowali też altaryści, czyli duchowni opiekujący się konkretnym ołtarzem. W Radziejowie mamy niewiele wzmianek o ołtarzach i duchownych z nimi związanych. Do początków XVI stulecia znany jest tylko ołtarz fundacji Szymona i Agniechy. Zgodnie z wolą fundatorów po ich śmierci prawo

---

<sup>105</sup> AC, t. 3, nr 618; J. M a c e k, *Husyci na Pomorzu i w Wielkopolsce*, Warszawa 1955, s. 174; P. K r a s, *Husyci w piętnastowiecznej Polsce*, Lublin 1998, s. 61, 201, 280, 303; J. S z w e d a, A. S z w e d a, *Z dziejów husytyzmu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, t. 14, 2000, s. 57; P. K r a s, *Katalog husytów i osób podejrzanych o husytyzm w piętnastowiecznej Polsce*, ABMK, t. 74, 2000, nr 22, s. 194.

<sup>106</sup> AC, t. 3, nr 269; P. K r a s, *Husyci...*, s. 304.

<sup>107</sup> Data synodu, W. K u j a w s k i, *Krzysztof z Kurozwęk...*, s. 108–109.

<sup>108</sup> AC, t. 3, nr 527; J. S e r c z y k, *Procesy husyckie na Kujawach w XV wieku*, „Prace Komisji Historii BTN”, t. 1, 1963, s. 43, 46; J. S z w e d a, A. S z w e d a, *Z dziejów husytyzmu...*, s. 47; P. K r a s, *Katalog husytów...*, nr 59, s. 201.

<sup>109</sup> J. M a c e k, *Husyci na Pomorzu...*, s. 159–179; J. S e r c z y k, *Procesy husyckie...*, s. 29–49; P. K r a s, *Husyci...*, s. 130–163; J. S z w e d a, A. S z w e d a, *Z dziejów husytyzmu...*, s. 37–68.

<sup>110</sup> AGAD, ks. miej., I, k. 57v.

<sup>111</sup> AC, t. 3, nr 648.

patronatu przeszło na władze miejskie<sup>112</sup>. Pierwszym jego altarystą był wspomniany Jakub z Radziejowa. Kolejny altarysta pojawił się dopiero w 1485 r. Był nim Jan z Naszyłowa określany jako altarysta Najświętszej Maryi w Radziejowie. W tym roku sporządził testament, obdarowując m.in. radziejowską parafię 5 grzywunami, podobnie jak katedrę wrocławską<sup>113</sup>. W 1496 r. wspomina się o dwóch altarystach: Andrzeju i Jakubie Banowingu. Każdy z nich miał swój dom<sup>114</sup>. Kolejny altarysta Jan Mazur jest wzmiankowany w roku 1503<sup>115</sup>, wcześniej zapisany był w aktach konsystorza wrocławskiego jako prezbiter gracialny w Radziejowie<sup>116</sup>.

Miasta posiadające prawa patronatu do świątyń, kaplic czy też ołtarzy obsadzały duchownymi według własnego uznania. Na zwolnione beneficja władze miejskie desygnowały kandydata, jednocześnie nadając mu uposażenie, co pozwalało na udzielanie wyższych święceń kapłańskich<sup>117</sup>. Władze miasta Radziejowa posiadały skąpe możliwości prowizji dla nowo wyświęcanych. Jednak w źródłach można spotkać ślady takich działań. 23 III 1482 r. Zbigniew Oleśnicki, arcybiskup gnieźnieński udzielił święceń subdiakonalnych Jakubowi, synowi Mikołaja z Radziejowa, na prośbę rady miejskiej<sup>118</sup>. 3 IV 1507 r. biskup kujawski wyświęcił na subdiakona Jakuba syna Mikołaja z Pobiedzisk pod Poznaniem właśnie z prowizji radziejowskiej rady<sup>119</sup>. Trzy lata później święcenia na prezbitera z prowizji Radziejowa otrzymał Maciej syn Błaza ze Zbiriska<sup>120</sup>. Obaj duchowni mieli zapewne pracować w Radziejowie jako altaryści, a może jako duchowni w kościele szpitalnym. Jak widać obaj pochodzili z odległych stron, czyżby wśród społeczności miejscowej nie było chętnych do stanu duchownego?

Tak jednak nie było. Możemy odnotować kilku mieszkańców Radziejowa, którzy przywdziali sutannę. Ksiądz Michał, syn Jakuba z Radziejowa, w 1435 r. starał się o probostwo w krakowskim kościele Wszystkich Świętych<sup>121</sup>. Zabiegi te

<sup>112</sup> *MHDW*, t. 11, s. 42.

<sup>113</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 33v.

<sup>114</sup> Tamże, k. 53v.

<sup>115</sup> AGAD, ks. wój., 1, k. 276v.

<sup>116</sup> *AC*, t. 3, nr 645.

<sup>117</sup> Z. Z y g l e w s k i, *Religijność...*, s. 336.

<sup>118</sup> Archiwum Archidiecezji Gnieźnieńskiej (dalej: AAG), A — Archiwum Metropolitów i Arcybiskupów, sygn. 3, k. 41v.

<sup>119</sup> *Wykazy święconych z najstarszej księgi akt działalności biskupów wrocławskich (Kurozwęckiego i Przerębskiego — lata 1496–1511)*, wyd. W. K u j a w s k i, ABMK, t. 72, 1999, s. 72.

<sup>120</sup> Tamże, s. 100.

<sup>121</sup> *Bullarium Poloniae*, t. 5, 1431–1449, wyd. I. S u ł k o w s k a - K u r a s i o w a, S. K u - r a ś, Rzym–Lublin 1995, nr 430, 442.

zakończył sukcesem, gdyż dwa lata później pojawił się w źródłach jako krakowski pleban<sup>122</sup> i był nim przez najbliższe lata<sup>123</sup>. Był to człowiek wykształcony, starając się o probostwo legitymował się stopniem magistra artium i bakałarza dekretów. Nieco później pogłębił swoją wiedzę uzyskując doktorat z prawa<sup>124</sup>.

W tym samym czasie inny duchowny, wywodzący się z Radziejowa, starał się o probostwo w Brochowie, wsi w diecezji poznańskiej, a był nim Maciej syn Radzisława<sup>125</sup>. Uzyskał je, ale dwa lata później, w 1439 r. zrezygnował z probostwa<sup>126</sup>.

W 1440 r. działał jako rektor szkoły parafialnej w Kleczewie Maciej syn Marcina z Radziejowa<sup>127</sup>. Rok później pojawił się na kartach źródeł Jakub syn Janusza. Był plebanem w pobliskim Lisewie, równocześnie altarystą w rodzinnym kościele<sup>128</sup>. W 1452 r. spotykamy kleryka Jakuba z Radziejowa, będącego pisarzem blisko związanym z kapitułą włocławską<sup>129</sup>. Świecenia subdiakona przyjął 23 III 1482 r. Mikołaj, syn Jana z Radziejowa, z prowizji samego Mikołaja z Brudzewa, wojewody sieradzkiego<sup>130</sup>. 11 III 1497 r. na diakona został wyświęcony Mikołaj syn Bartolmeusza z Radziejowa, z prowizji Jana Łaskiego, dziekana włocławskiego. Miesiąc później uzyskał najwyższe święcenie — prezbitera<sup>131</sup>. Po nim już nie mamy mieszczan radziejowskich z wyższymi święczeniami. Nie mały zastęp radziejowian uzyskał jedynie najniższe święcenia — akolitat. W 1499 r. święcenia takie przyjął Jan syn Piotra<sup>132</sup>. W roku następnym akolitat uzyskało aż czterech mieszczan<sup>133</sup>. Rok 1506 zaowocował przyjęciem święceń przez dwie osoby<sup>134</sup>. Trzy lata później najniższe święcenia uzyskał Bartłomiej syn Jana<sup>135</sup>, a w 1511 r. kolejne dwie osoby, wzorem swoich poprzedników, uzyskały akoli-

<sup>122</sup> Tamże, nr 695.

<sup>123</sup> Tamże, nr 1518.

<sup>124</sup> Tamże, nr 1530.

<sup>125</sup> Tamże, nr 648.

<sup>126</sup> Tamże, nr 904.

<sup>127</sup> *AC*, t. 1, nr 1692.

<sup>128</sup> *DKM*, s. 277, nr 98.

<sup>129</sup> *AC*, t. 1, nr 1806.

<sup>130</sup> *AAG*, A, sygn. 3, k. 41v.

<sup>131</sup> *Wykazy święconych...*, s. 40, 43.

<sup>132</sup> Tamże, s. 51.

<sup>133</sup> Tamże, s. 52, Andrzej syn Jana, s. 56, Mikołaj syn Jana, Jan syn Piotra, Jan syn Jakuba.

<sup>134</sup> Tamże, s. 65.

<sup>135</sup> Tamże, s. 73.



tat<sup>136</sup>. Jeden z radziejowian w końcu XV stulecia, niejaki Jan, legitymował się tytułem profesora teologii<sup>137</sup>. Taki tytuł mógł uzyskać tylko duchowny.

Przy okazji warto też odnotować radziejowskich organistów. W źródłach można ich odnaleźć trzech. W 1477 r. działał organista Stanisław<sup>138</sup>, w 1500 r. Stanisław<sup>139</sup> (może ten sam), a w 1518 r. Mikołaj<sup>140</sup>.

W Radziejowie kościół został poświęcony źródłowo w 1325 r., ale już jako siedziba dekanatu, co wskazuje na rangę miejsca, a także jego dawność. Za najstarszą świątynię parafialną należy uznać kościół pw. św. Jana Chrzciciela, związany z pierwszą lokacją miasta. Po przeniesieniu miasta na niezbyt odległe miejsce od starego, wzniesiono nowy kościół parafialny, a poprzedni stał się filialnym. Kościół św. Jana Chrzciciela istniał i pełnił posługę duszpasterską w XV stuleciu, o czym zaświadczyają współczesne mu źródła. Kościół parafialny NMP, czy raczej Wniebowzięcia NMP, był skromny w wyposażeniu. Mamy tylko jedną wzmiankę o fundowaniu altarii. Zważywszy na jej umiejscowienie w świątyni można uznać za istnienie tylko kilku ołtarzy, najwyżej czterech. Jednak świątynia ta była w centrum zainteresowania mieszczan. Najwięcej zapisów mieszkańcy miasta czynili właśnie na kościół parafialny, dalej na filialny, szpital, a na końcu angażowali się w zapisy na rzecz klasztoru franciszkańskiego<sup>141</sup>. Od początku XV stulecia prawo do wyznaczania proboszcza spoczywało w rękach króla. Nie mamy wzmianek mówiących o staraniu się o probostwo radziejowskie przez członków kapituł kolegiackich i kapitułnych, tak jak to miało miejsce w przypadku Inowrocławia czy Brześcia Kujawskiego<sup>142</sup>. Raczej to mieszczanie radziejowscy, uzyskując święcenia kapłańskie, szukali szczęścia poza rodzinnym miastem. Władze miejskie pozyskiwały duchownych z innych miejscowości. Radziejowską przestrzeń kościelną wypełnioną przez obiekty religijne (kościół parafialny, filialny, szpital, klasztor) należy uznać za typową dla tego typu miast królewskich w późnym średniowieczu. Podobnie jeżeli chodzi o obsadę stanowisk kościelnych.

\*

Zaprezentowane ustalenia nie pretendują do miana ostatecznych, wprost przeciwnie — wymagają dalszych uściśleń. Najpełniej ujawnią się na tle całości-

<sup>136</sup> Tamże, s. 101, Jan syn Pawła, Florian syn Wawrzyńca. Jako trzeciego można wspomnieć Andrzeja syna Mikołaja ze Starego Radziejowa.

<sup>137</sup> AC, t. 1, nr 2474.

<sup>138</sup> AGAD, ks. wój., 1, k. 175.

<sup>139</sup> AGAD, ks. miej., 1, k. 57v.

<sup>140</sup> Tamże, k. 89v.

<sup>141</sup> Z. Z y g l e w s k i, *Religijność...*, s. 337–338.

<sup>142</sup> Tamże, s. 331–332.

wych badań nad średniowiecznym Radziejowem. Badania źródłowe winny koncentrować się na szeroko rozumianych dziejach kościoła parafialnego, zwłaszcza powołania mansjonarzy, przeszłości klasztoru franciszkańskiego. Wielce przydatne byłyby badania archeologiczne nakierowane na odnalezienie relikwii kościoła pw. św. Jana Chrzciciela, co pozwoliłoby na przybliżenie wczesnych dziejów miasta i parafii.